

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA (FAL)

PAPILA RA 1 (P1)

NYENYANYANA/NYENYANKULU 2013

TIMARAKA: 80

NKARHI: tiawara ti2

Papila leri ri na 10 wa tipheji.

SWITSUNDZUXO

1. Papila leri ri avanyisiwile hi SWIYENGE SWINHARHU:
XIYENGE XA A: Xikambelantwisiso (30)
XIYENGE XA B: Nkomiso/Nkatsakanyo wa ndzima (10)
XIYENGE XA C: Ntivoririmi na matirhiselo ya ririmi (40)
2. Hlaya swileriso HINKWASWO hi vukheta.
3. Hlamula swivutiso HINKWASWO.
4. Sungula xiyenge XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.
5. Nombora nhlamulo yin'wana na yin'wana ku fana na leswi xivutiso xi nomborisiweke swona.
6. U tsundzuxiwa ku tirhisa nkarhi hi mukhuva lowu:
XIYENGE XA A: 40 wa timinete
XIYENGE XA B: 30 wa timinete
XIYENGE XA C: 50 wa timinete
7. Tlula ntila loko u hetile nhlamulo ya xivutiso xin'wana na xin'wana.
8. Tsala hi vurhon'wana (swi hlayeka no vonaka).
9. Landzelela milawu leyi faneleke ya mapeletelo, mahikahatelo na mavumbelo ya swivulwa.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA A: PROSI

- 1 Xifundzankulu xa Legogota xi kumeka evuxeni bya tiko ra Afrika-Dzonga. Ku na madoroba na swidorobana leswi kumekaka eka xifundza lexi. Tshembanenge hi rin'wana ra madoroba lama kumekaka eLegogota. Ri kumeka exikarhi ka ntanga wa swiharhi wa Swihlayiseni na xidorobana xa Tivoniseni. Vapfhumba lava endzelaka tindhawu letimbirhi va hundza hi le Tshembanenge. Vaakatiko va Afrika-Dzonga na vanhu va misava hinkwawo va tsakela tindhawu leti. Ntanga wa swiharhi wa Swihlayiseni wu tiveka ngopfu hi ku saseka ka ntumbuluko na swiharhi leswi nga kona. Swiharhi leswi vuriwaka 'The Big Five' hi Xinghezi ku nga tindlopfu, tinghala, tinyarhi, tiyingwe na timhelembe swi kumeka hi xitalo endhawini leyi.
- 2 Tindhawu leti ti kumekaka eTivoniseni i Maringana, Khomanani, Lindani Caves, Garden Falls, Lindela Pools, ku hlaya tona i ku twa ku xurha. Vapfhumba va pfuneta ku kurisa ikhonomi etikweni, hikuva a vo ta ximandlamandla, kambe va hakela mali eka xin'wana na xin'wana lexi va xi endlaka. Mimovha leyi va fambisaka, tihodela, ku nghena eka tindhawu leti va ti tsakelaka, swixavaxavana leswi va swi xavaka na vatirhi lava va va pfunaka na swin'wana na swin'wana swi pfuneta ku tlakusa ikhonomi ya tiko.
- 3 Ku suka edorobeni ra Tshembanenge ku fika exidorobanini xa Tekateka swi endla kwalomu ka 100 wa tikhilomitara. Lexi i xidorobana lexi yimiseke Tshembanenge hi nenge wun'we hikokwalaho ka xigevenga xa ndhuma lexi tiviwaka hi vito ra Mbitemuni Rikhotso kun'we na vanghana va xona vambirhi lava mavito ya vona ma nga tiviwiki hi munhu. Swigevenga leswinharhu swi chaviwa hi vaakatiko hinkwawo kun'we na maphorisa ya Tshembanenge. Vugevenga lebyi byi endliwaka hi ntlawa lowu i ku pfinya, ku dlaya, ku tekela vanhu mimovha, ku nghenela vanhu navusiku etindlwini va va tekela leswi nga swa vona na ku tirhisa swibalesa leswi nga riki enawini. Mbitemuni hi yena murhangeri wa ntlawa lowu na swona hi yena a koxaka vutomi bya vaakatiko vo tala va Tshembanenge. Vapfhumba lava endzelaka Swihlayiseni na Tivoniseni va khumbeka hi vugevenga lebyi endliwaka hi xona na ntlawa wa yena, leswi swi nga hetelela swi endla va chava ku endzela xifundzankulu xa hina.
- 4 Exitichini xa xitimela xa Tshembanenge Mbitemuni na vanghana va yena va swi kotile ku dlaya maphorisa mambirhi va va tekela swibalesa swa vona. Swigevenga leswi a swi hlawuli swi hlasela un'wana na un'wana ku sukela eka n'wana ku fika eka mukhegula kumbe mukhalabya. Wansati u pfinyiwa nuna na vana va hlalerile ku ri hava na lexi va nga xi endlaka.

- 5 Eka xigevenga lexi xikhiya a xi tirhi xi nghena kun'wana na kun'wana laha xi tsakelaka kona. Vanhu lava dlayiwaka hi Mbitsimuni ku hlaya vona i ku twa ku xurha. Vavasati va hundzukile tinoni, vavanuna tinguluve kasi vana vona va hundzukile swisiwana hikokwalaho ka xigevenga lexi. Loko ri kala ri pela vaakatiko va Tshembanenge va tsutsumela emakaya hi ku chava yena. Hambi vavanuna lava a va ri na ntlovelo wo onhakeriwa hi mimovha yi ya lungha hi matakuxa, sweswi va muka emakaya handle ka swiphiqo swa mimovha hi ku chava Mbitsimuni. Maphorisa ya ba mhalamhala ya kombela ku pfuniwa hi vaakatiko hi ku va luma ndleve loko va tshika va n'wi vonile, va tshembisa ku hakela R70 000 eka loyi a nga ta va pfuna.
- 6 Leswi maphorisa man'wana na wona ya hanyaka hi vukungundzwana ku na maveriveri ya leswaku exitichini xa maphorisa xa Rixile ku na phorisa leri rhandzanaka na mana wa Mbitsimuni. Leswi hi swona leswi sivelaka maphorisa ku khoma xigevenga lexi hikuva xi nyikiwa vuxokoxoko hinkwabyo lebyi maphorisa ma nga na byona. Maphorisa ma lemukisa vaakatiko ku fambela ekule na xigevenga lexi hikuva xi na khombo swinene. Loyi a nga na vuxokoxoko u komberiswa ku bela maphorisa riqingho eka tinomboro leti landzelaka 10111 kumbe 014 896 9000. Xana loko Mbitsimuni a tsandza maphorisa u ta kota hi mani? A hi phalaleni doroba ra Tshembanenge, i ndlopfu ya hina hinkwerhu.

[Vutitumbuluxeri]

- 1.1 Xana doroba ra Tshembanenge ri kumeka eka xifundzankulu xihhi? (1)
- 1.2 Boxa swiharhi swimbirhi leswi welaka eka ntlawa wa 'big five'? (2)
- 1.3 Tsala ndhawu yin'we leyi kumekaka eTivoniseni? (1)
- 1.4 I yini lexi munhu a nga xi endlaka loko a vona Mbitsimuni? (2)
- 1.5 Hi wihi nkoka wo va vaakatiko va Tshembanenge va ya emakaya loko dyambu ri nga si pela? (2)
- 1.6 Tshaha mintila eka xitshuriwa leyi vulaka leswi landzelalaka:
- 1.6.1 Leswaku Mbitsimuni u dlaya vanhu handle ko languta vukhale/vukulu bya vona. (1)
- 1.6.2 Nhlayo ya vanhu lava nga dlayiwa hi Mbitsimuni i ya le henhla swinene. (1)
- 1.7 Nyika marito ku suka eka xitshuriwa lama vulaka leswi landzelalaka:
- 1.7.1 Vavasati lava nga feriswa hi vanuna. (1)
- 1.7.2 Vavanuna lava nga feriswa hi vasati. (1)
- 1.8 Nyika nhlamuselo ya xivuriso lexi kumekaka eka ndzimana ya makumu lexi nge:
- 'I ndlopfu ya hina hinkwerhu.' (2)

- 1.9 Loko a ku ri wena muakatiko wa Tshembanenge, u swi vona leswaku vanhu va hela hikokwalaho ka xigevenga lexi a wu ta endla yini? (2)
- 1.10 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumaka eka xitshuriwa lexi? (2)
- 1.11 Nyika xitshuriwa lexi nhlokomhaka leyi faneleke. (2)

XITSHURIWA XA B: KHATHUNI

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

Bana, Bafana Bafana! U nga twa! U nga twa! Vhuu ...! Vhuu ...!
 Humani hinkwenu hi ta tsaka swin'we. Ahee ...! N'wana u an'wa hi tsheve.
 Makayela n'wina Rixaka ra Kwangulatilo! Hambiloko swi va fambela ximatsi a swi na mhaka.

[Xi huma eka: Art explosion 300 000 (Premium Image Collection)]

- 1.12 Xana xitshuriwa lexi tirhisiwaka hi munhu loyi a kombisiweke laha henhla ku nga va ku ri yini? (1)
- 1.13 Boxa tindhawu timbirhi laha xitshuriwa lexi xi talaka ku tirhisiwa kona? (2)
- 1.14 Nyika nhlamuselo ya xivulwa lexi landzelaka:
 N'wana u an'wa hi tsheve. (2)
- 1.15 Xana swi fanerile leswaku ku biwa xitshuriwa lexi emintlangwini ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 1.16 Rixaka ra Kwangulatilo swi vula leswi landzelaka:
 A Xipanu xa Bafana Bafana.
 B Vaakatiko va Afrika-Dzonga.
 C Vantshwa va Afrika. (1)
- 1.17 Xana loko Bafana Bafana swilo swi va fambela ximatsi hi loko ku humelela yini? (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA**XIVUTISO XA 2**

Ku akiwile layiburari endhawini ya ka n'wina kambe vaaki a va yi tirhisi. Mufambisi wa yona u ku komberile ku hlamusela vaakatiko hi matirhiselo ya yona.

Hlaya XITSHURIWA XA C lexi landzelaka kutani u longoloxa NKOMBO wa tipoyinti eka mbulavulo wa wena.

SWILETELO

1. Longoloxa NKOMBO wa swivulwa leswi heleleke u ri karhi u tirhisa marito LAMA NGA HUNDZIKI 70.
2. Nombora swivulwa swa wena ku suka eka 1–7.
3. Tsala poyinti YIN'WE eka xivulwa xin'wana na xin'wana.
4. Tirhisa marito ya WENA n'winyi.
5. Kombisa ntsengo wa marito lama u ma tirhiseke endzeni ka swiangi emakumu ka nkomiso wa wena.

XITSHURIWA XA C**MATIRHISELO YA LAYIBURARI KUN'WE NA NKOKA WO YI TIRHISA**

Layiburari yi tirhisiwa hi munhu un'wana na un'wana, lonkulu kumbe lontsongo, kambe lava lava pfumeleriwaka ku lombamba tibuku va famba na tona emakaya va fanele va ri na malembe ya 16 kumbe ku tlula. Vana lava nga ehansi ka malembe ya 16 va lomberiswa tibuku hi lavakulu.

Tibuku leti nga elayiburari ti veketeriwile hi vukhwatsi hi ku ya hi mintlawa ya tona, ta sayense, ta rihanyu, ta tipolitiki na tin'wana. Ku lava tibuku elayiburari swa olova, hikuva ti longoloxiwa hi ku ya hi maletere ya alifabete ya mavito ya tona kun'we na ya vatsari va tona.

Munhu un'wana na un'wana loyi a lahlaka buku ya layiburari u rihisiwa ndziho wo karhi. Ku rihisiwa loko munhu a lahlile buku a hi xikongomelo xo n'wi twisa ku vava, kambe swi pfuna leswaku tibuku ti hlayiseka leswaku na nkarhi lowu taka ti ta kumeka ta ha ri kona na swona ti hlayisekile.

Mfumo wu tile na makungu yo tumbuluxa layiburari hikuva matsalwa ya lota miehleketo ya munhu un'wana na un'wana hambu hi lonkulu kumbe lontsongo. Lava tshamaka va ri karhi va hlaya matsalwa va engetela vutivi kun'we na ntivomarito. Hi kuma mahungu no dyondza ku tumbuluxa tindlela tintshwa ta maendlelo ya swilo hi ku tirhisa matsalwa.

A swi khataleki leswaku u hlaya matsalwa ma njhani hikuva matsalwa hinkwawo ma na nkoka, swi ya hi munhu leswaku u lava ku kuma yini.

Hi nga rivala vutivi byo karhi lebyi hi nga hlangana na byona kambe bya le tibukwini a byi rivaleki hi ku olova, hikokwalaho hi fanele hi tirhisa layiburari hi masiku.

[Vutitumbuluxeri]

XIYENGE XA C: NTIVORIRIMI NA MATIRHISELO YA RIRIMI**XIVUTISO XA 3****XITSHURIWA XA D: XINAVETISO**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

MA KAYELA VHANICHARA HALENO KA BUKUTA!

A ku na vhengele ra **VHANICHARA** ro tlula hina.

Hi xavisela mani na mani.

MATAFULA, MASOFA NA SWITULU i ntsandzavahlayi, ku tiya be!

[Xi huma eka: Art explosion 300 000 (Premium Image Collection)]

3.1 Hi wihi mboyamelotlhelorin'we lowu nga kona eka xinavetiso lexi. (2)

3.2 Xana xinavetiso lexi xi kongomisiwile eka vamani? Seketela nhlamulo ya wena. (3)

3.3 Hlawula xivulwa xin'we eka leswi longoloxiweke lexi vulaka leswi:

Ku tiya be!

A Ku tiya.

B Ku tiyanyana

C Ku tiya ngopfu. (1)

- 3.4 Hikwalaho ka yini marito lama nga eka xivulwa lexi nga laha hansi ya tsariwile hi maletere lamakulu no tikisiwa?

MA KAYELA VHANICHARA HALENO KA BUKUTA!

(2)

- 3.5 Xana xivulwa lexi nyiweke laha hansi u nga xi tirhisa loko swi te yini?

Matafula, masofa na switulu i ntsandzavahlayi.

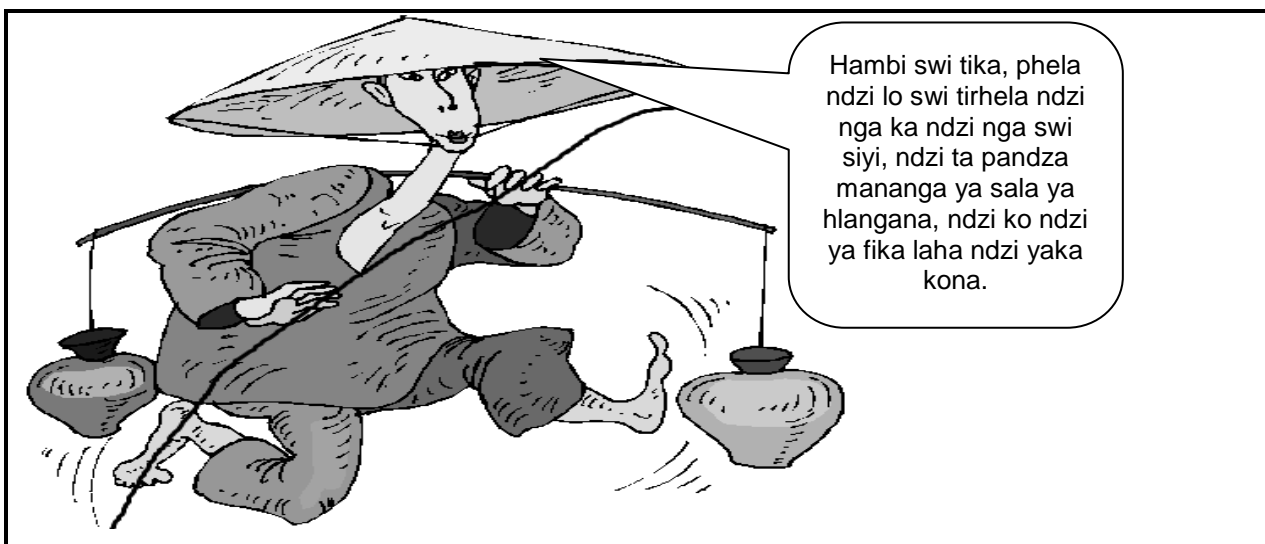
(2)

[10]

XIVUTISO XA 4

XITSHURIWA XA E: KHATHUNI

Xiya xifaniso xa khathuni lexi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi eka xona.

[Xi huma eka: Picture resource – Around the world]

- 4.1 Munhu loyi a nga eka xifaniso lexi nga laha henhla u vulavula hi yini? (2)

- 4.2 Tsala nhlamuselo ya xivulwa lexi nyikiweke laha hansi.

Ndzi ta pandza mananga ya sala ya hlangana.

(2)

- 4.3 Tsala xivulwa lexi landzelaka xi ri eka nkarhi lowu hundzeke.

Ndzi ta pandza mananga ya sala ya hlangana.

(2)

- 4.4 Nyika vonelo ra wena mayelana na xifaniso lexi kombisiweke laha henhla.

(2)

- 4.5 Tsala xivulwa lexi landzelaka kambe u xi sungula hi marito lama nga ehansi ka xona.

Hambi swi tika, phela ndzi lo swi tirhela ndzi nga ka ndzi nga swi siyi.

Phela ndzi lo swi tirhela ...

(2)

[10]

XIVUTISO XA 5**XITSHURIWA XA F: PROSI**

5.1 Hlaya xitshuriwa lexi laha hansi kutani u hlamula swivutiso ehansi ka xona.

Vavanuna lava va lo na vona varindzi va vuhlayiselo bya swiharhi vo bamfee, va tata nhova. Nghinghiya u weriwile hi khombo hikuva a o mbuxumbuxu; loko a tsutsuma. Tinsimbhi ti n'wi rhoserile. Leswi a ririsa swona hi ku chava ku khomiwa, a a chava maphorisa ku tlula timhelembe. Loko a fika ekhotsweni u hlanganisiwile hi mpama na xibakele, a rila xirilo xo titshandza vusiwana, a bokoxela leswaku na vakhomiwakulobye va rivala ta vona. Nghinghiya a ri n'wana wa tuva naswona mana wakwe a n'wi khomile ku fana na tandza kambe a n'wi tshinya loko a tshuka a humile endleleni. 'Kasi hi wena nandzuwe', ku vula un'wana wa phorisa a hlamarile. Loko Nghinghiya a ku hahlu, mahlo u tikumile a langutanile na un'wana wa majaha lawa a dyondza na wona xikolo. 'Laha u nga kona a hi ndhawu ya majaha, hambu vakhalabya a va tiyiseli' ku phorisa. Mufundhisi Makhiya u chavisiwile hi mahungundlela ya ku khomiwa ka Nghinghiya.'

[Vutitumbuluxeri]

5.1.1 Hlamusela leswaku rito 'bamfee', ri vula yini eka xivulwa lexi landzelaka:

Vavanuna lava va lo na vona varindzi va vuhlayiselo bya swiharhi vo bamfee, va tata nhova. (2)

5.1.2 Loko a fika ekhotsweni u hlanganisiwile hi **mpama**.

Rito mpama exivulweni lexi nga laha henhla ri vula ku biwa. Tsala xivulwa lexi nga na nhlamuselo yin'wana yo hambana na leyi nga laha henhla. (2)

5.1.3 Nyika nhlamuselo ya xivulwa lexi landzelaka:

N'wana wa tuva. (2)

5.1.4 Boxa maritofularha ya marito lawa ya tikisiweke hi ku tlhela u tsala nakambe xivulwa lexi:

Laha u nga kona a hi ndhawu ya **majaha**, hambu **vakhalabya** a va tiyiseli. (2)

5.1.5 Tsala nkomiso wa rito leri tikisiweke:

Mufundhisi Makhiya u chavisiwile hi mahungundlela ya ku khomiwa ka Nghinghiya. (2)

5.1.6 Yisa xivulwa lexi landzelaka eka nkarhi wa sweswi.

Mana wakwe a n'wi khomile ku fana na tandza. (2)

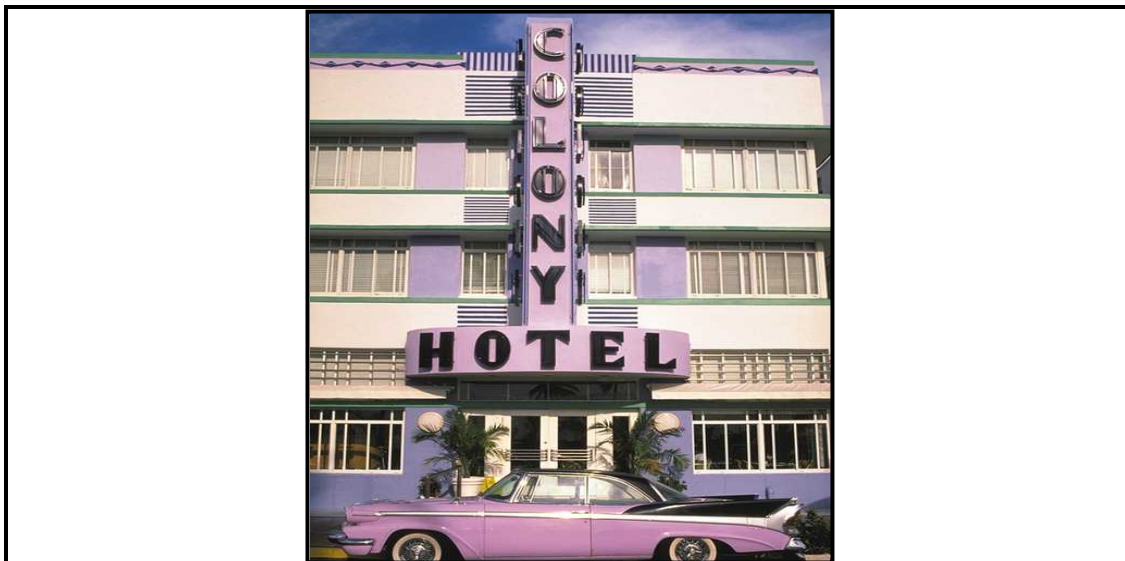
5.1.7 Tsala mavizweni wa rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka:

Nghinghiya u weriwile hi **khombo** hikuva a o mbuxumbuxu, loko a tsutsuma.

(2)
[14]

XITSHURIWA XA G: XIFANISO

5.2 Xiya xifaniso lexi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

Xihodelana xa Colony, i xihodelana xa manyunyu emisaveni hinkwayo. Ku kumeka swakudya swa xiyimo xa le henhla, vuendzi byi fambisiwa hi mimovha ya manyunyu, byetlelo bya kona i bya xiyimo xa le henhla. Rivala ra kona ri sasekile swinene.

[Xi huma eka: Picture resource – Around the world]

5.2.1 Vumba xivulwa hi rito leri tikisiweke laha hansi kambe ri nyika nhlamuselo leyi hambaneke na leyi nga laha hansi.

Rivala ra kona ri saseke swinene.

(2)

5.2.2 Rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi i ntsongahato. Boxa leswi ntsongahato lowu wu kombisaka swona.

Xihodelana xa Colony, i xihodelana xa manyunyu emisaveni hinkwayo.

(2)

5.2.3 Tsala xivulwa lexi nga laha hansi xi ri eka nkarhi lowu taka.

Ku kumeka swakudya swa xiyimo xa le henhla.

(2)
[6]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 40
NTSENGO WA TIMARAKA: 80